

Research Paper

Explanation of the Educational Implications of the Lesson Model in the Holy Quran in the Geographical Scope of Islam

Seyed Abbas Miri Eshkzari¹, Ahmad Abdolhosseini^{*2}, Abolghasem Asi Mozneb³

1. PhD student, Department of Quranic and Hadith Sciences, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran.
3. Assistant Professor, Department of Sciences and Quran and Hadith, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 308-325

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Holy Qur'an,
Model, Lesson, Training*

Abstract

What we are looking for in this article with a descriptive-analytical approach and in the form of a library is to present a lesson-learning model from the perspective of the Holy Qur'an and explain its educational implications. In this regard, two basic questions have been considered: firstly, what are the characteristics of the teaching model based on the Quran. Second, what is the role of this model in education? The results of the research showed that the Quranic model of learning has an effect on the development of three areas of insight, tendency and action of people. In the aspect of vision, a believer not only sees God as the creator of the entire universe, but also sees the divine will behind all the affairs of the world. According to him, the world is changing and evolving towards God, and the ultimate goal of beings, including humans, is to get closer to God. Everyday trials are part of the stages of evolution of existence, and the end of the world is the fulfillment of the divine promise, i.e. the emergence of the rule of the righteous. Based on this attitude, a believer has a tendency to worship God, self-cultivation, acceptance of divine trials and tribulations, judgment and power, differences and differences. The manifestation of this type of vision and tendency is the specific behavior of the believer in different areas of life, such as trusting in God, planning in affairs, self-control, doing righteous deeds, patience in disasters and efforts

Citation: Miri Eshkzari, S.A., Abdolhosseini, A., Asi Mozneb, A. (2024). **Explanation of the Educational Implications of the Lesson Model in the Holy Quran in the Geographical Scope of Islam.**

Geography (Regional Planning), 14 (56), 308-325

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.485142.4150

* **Corresponding author:** Ahmad Abdolhosseini, **Email:** ahmad.abdolhoseini@yahoo.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The teachings of Islam, considering its divine and revealed origin and its comprehensiveness in all aspects of life, are the most complete and best heavenly teachings, and one of the most effective educational methods has been introduced in the Quran and narrations as authentic Islamic sources, namely, teaching and learning lessons. The Holy Quran uses the word "lesson" and credibility seven times and encourages people of insight to do so: (Surah Hashr, verse 2) "So take a lesson, O people of sight." And elsewhere, it considers the purpose of telling stories and historical events to be a lesson: (Surah Yusuf, verse 111) "Their past is a lesson for people of thought." Lesson is a state in which external and tangible knowledge becomes the cause of understanding internal and intangible knowledge, and it is a way that can lead a person to this educational goal. Education is the most important human category to which all systems and disorders, virtues and corruptions, and happiness and cruelty somehow return. This category does not make sense without providing the necessary grounds in the right direction. Addressing what makes the grounds for good education difficult and also what provides the grounds for education in the desired direction is one of the most important educational topics, and basically the grounds for education are prepared by removing obstacles and creating requirements. Lesson learning provides the basis for this important matter. Since correct education is rooted in correcting human insight, motivation, and behavior, and lesson learning is one of the effective methods in this regard, it seems that a model of lesson learning can be presented based on the Quran and narrations that is based on the three roots of lesson in insight, tendency, and behavior. Under the influence of a healthy role model, a person gains wise insight and his receptivity and ability to learn from events increases. In Islam, setting an example is considered the greatest means of education and the foundation of his educational method is based on this stone more than anything else. Considering the above-mentioned cases, in

this study, the researcher aims to examine its role in the growth and excellence of these three areas of education, namely insight, motivation, and behavior, by presenting a Quranic model of learning from examples.

Methodology

This study has been conducted with a descriptive-analytical approach and in a library format and seeks to present a model of learning from the perspective of the Holy Quran and explain its educational implications.

Results and Conclusion

The study of the verses of lesson in the Holy Quran forms a specific pattern of lesson learning that can have a significant impact on changing the growth and excellence of individuals. This educational approach, by emphasizing the importance of history, experience, and knowledge, helps individuals to achieve a deeper understanding of themselves and the world around them. The lesson algorithm gives the believer a coherent set of thoughts on the basis of which he considers God to be the only creator and planner of the world; he considers the end of existence to be evolution towards Him and the challenges in nature as a necessary stage for this becoming and evolution. A believer will accept the challenges of life in order to achieve this perfection, which is the determination of the divine attributes in his being; he accepts differences; he prefers the divine will to his own will and tends to do good deeds and avoid sins because he knows that every sin takes a person away from the point of perfection. He will seek the necessary advice from experts in doing anything, and at the same time, he knows that divine wisdom is beyond human reason. Therefore, after consulting, he relies on God in making decisions, and in making decisions, he tries to act justly and to be patient and forbearing in the face of difficulties, because he knows that what is in divine wisdom is beyond the sensory and intellectual data of us humans, and that the good and evil of things are beyond what he sees on the surface.

References

1. Ahmadian, Ahmadabadi, Akram and Muhammad Ikhawan (1391), Exemplars and their role in Islamic ethics and education from the perspective of Imam Ali (AS), Alawi Research, Volume 3, Number 1 [In Persian]
2. Ali Ghasemi, Jalali Kandari Fatemeh, Bahabadi, Bibi Sadat (2011), Thesis on Exegesis in the Quran and Nahj al-Balagha, Al-Zahra University, Faculty of Theology, [In Persian]
3. Al-Zubaidi, Muhammad Murtaza (1385) Taj al-Arous from the Jewels of the Dictionary. Kuwait. Dar Al-Hidayah [In Persian]
4. Dilshad Tehrani, Mustafa, (1378) A Journey in Islamic Education, tenth edition, Tehran, Darya. [In Persian]
5. Fakhr al-Din Razi Muhammad ibn Omar, (1420 AH), Mafatih al-Ghayb, Dar Ihya al-Turaht al-Arabi, Beirut, Vol. 25 [In Persian]
6. Fayumi Ahmad Ibn Muhammad, (1414 AH), Al-Misbah Al-Munir Fi Gharib Al-Sharh Al-Kabir, Dar Al-Hijra Institute, Qom, second edition [In Persian]
7. Ibn Faris, Ahmad (1410 AH): Mu'jam al-Maqayyis al-Lughah, Beirut, Dar al-Islamiya [In Persian]
8. Ibn Manzoor, Muhammad ibn Makram, (1414 AH). Lisan al-Arab, Beirut: Dar Sader [In Persian]
9. Kamili, Ibrahim (2009), Religious Education with the Exegesis Method, Farhang al-Kawthar Magazine, Fall 2009, No. 79 [In Persian]
10. Laithi Wasiti Ali bin Muhammad, (1376), Ayoun al-Hakam wa al-Mawa'iz, researcher Hossein Hassani Birjandi, Dar al-Hadith, Qom, first edition [In Persian]
11. Majlisi Muhammad Baqir bin Muhammad Taqi, (1403 AH), Bihar al-Anwar, Dar Ihya al-Turat al-Arabi, Beirut, volumes 2, 13 [In Persian]
12. Makarem Shirazi and Nasser Associates, (1374), Tafsir al-Numno, Dar al-Kutb al-Islamiyya, Tehran. Volumes 1, 2. [In Persian]
13. Mesbah Yazdi Mohammad Taqi, (2009), Quranic Sciences: Theology, Cosmology, Anthropology (Mishkat), Imam Khomeini Educational and Research Institute (may God have mercy on him), Qom, 3rd. [In Persian]
14. Modarresi Mohammad Taqi, (1998), Tafsir Hedayat, Astan Quds Razavi Research Foundation, Mashhad. Volumes 3 and 16 [In Persian]
15. Mostafawi, Hassan (1360). Investigation into the Words of the Holy Quran, Tehran: Translation and Publishing House [In Persian]
16. Motahhari Morteza, (Bita), Collection of Works of Professor Shahid Motahhari, Sadra, Tehran. Volumes 1, 2, 3. [In Persian]
17. Nahj al-Balagha [In Persian]
18. Naraghi Ahmad, (2008), Meraj al-Saadah. Ain Danesh Publications, Qom. [In Persian]
19. Qaemi Moghadam Mohammadreza, (1380), "Lesson and Education in the Quran and Nahjul al-Balagha", Seminary and University Magazine, No. 27 [In Persian]
20. Qasemzadeh, Alireza (1390), Educational Methods of the Holy Quran: The Objectives of Teaching the Holy Quran, Roshd al-Ummud al-Quran Magazine, No. 32 [In Persian]
21. Qureshi, Seyyed Ali Akbar (1371) Dictionary of the Quran: Vol. 4, Tehran, Dar al-Kutb al-Islamiyya. [In Persian]
22. Ragheb al-Isfahani, Hussein ibn Muhammad (1412 AH). Mufradat al-Aflas al-Quran. Ch 1. Beirut: Dar al-Qalam [In Persian]
23. Raghieb Isfahani Hussein Ibn Muhammad, (1374), Mufradat Al-Faat Al-Quran, translated by Gholam Reza Khosravi Hosseini, Mortazavi, Tehran. Volumes One, Two and Four [In Persian]
24. Sharif Al-Radi Muhammad Ibn Hussein, (1400 AH), Minhaj Al-Baraa'ah Fi Sharh Nahjul-Balagha, explained by Habibullah Hashemi Khoei, translated by Hassan Hassanzadeh Amoli and Mohammad Baqir Kamra'i. Maktaba Al-Islamiyyah, Tehran. Volume 2 [In Persian]
25. Tabatabai Muhammad Hussein (1374) Al-Mizan fi Tafsir al-Quran, translated by Muhammad Baqir Mousavi Hamedani, Islamic Publishing Office of the Qom Seminary Teachers' Association, Volume 1 [In Persian]
26. Tamimi Amadi, Abdul Wahid Ibn Muhammad (1366), Tasnif Gharr Al-Hikam Wa Darr Al-Kalam, researcher, corrector, Darayati, Mustafa, p. 111, Islamic Propaganda Office, Qom, first edition, [In Persian]
27. The Holy Quran

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)

دوره ۱۴، شماره ۵۶، پاییز ۱۴۰۳

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

تبیین دلالت‌های تربیتی الگوی عبرت آموزی در قرآن کریم در گستره جغرافیایی اسلام

سیدعباس میری اشکذری - دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.

احمد عبدالحسینی* - استادیار، گروه معارف اسلامی، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.

ابوالقاسم عاصی مذهب - استادیار، گروه علوم و قرآن و حدیث، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
شماره صفحات: ۳۰۸-۳۲۵ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید 	آنچه در این نوشتار با رویکرد توصیفی - تحلیلی و به صورت کتابخانه‌ای در پی آن هستیم ارائه‌ی الگوی عبرت آموزی از منظر قرآن کریم و تبیین دلالت‌های تربیتی آن است. در این راستا دو سؤال اساسی موردنظر بوده است: اول آن که الگوی عبرت آموزی بر مبنای قرآن چه ویژگی‌هایی دارد. دوم آن که این الگو چه نقشی در تربیت دارد. نتایج پژوهش نشان داد که الگوی قرآنی عبرت آموزی در رشد سه حوزه بینش، گرایش و کنش افراد تأثیر دارد. در جنبه بینشی انسان مؤمن نه تنها خداوند را آفریدگار تمام عالم هستی می‌داند بلکه دست تدبیر اراده الهی را در پس تمام قضایای عالم می‌بیند. از نظر او جهان در حال تحول و تکامل به سوی خدا و هدف غایی موجودات از جمله انسان تقرب به خداوند است. ابتلائات روزمره جزئی از مراحل تکامل هستی است و نهایت جهان تحقق وعده الهی یعنی پیدایش حکومت صالحان حق است. بر مبنای این نگرش، انسان مؤمن گرایش به پرستش خدا، تزکیه نفس، پذیرش آزمون و ابتلائات الهی، قضا و قدرت و اختلاف و تفاوت‌ها دارد. تجلی این نوع بینش و گرایش، رفتارهای خاص مؤمن در عرصه‌های مختلف زندگی نظیر توکل بر خدا، تدبیر در امور، خویشتنداری، انجام عمل صالح، صبر در بلایا و تلاش برای برپایی عدالت اجتماعی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی:

قرآن کریم، الگو، عبرت آموزی، تربیت

استناد: میری اشکذری، سیدعباس؛ عبدالحسینی، احمد؛ ابوالقاسم عاصی مذهب، (۱۴۰۳). تبیین دلالت‌های تربیتی الگوی عبرت آموزی در

قرآن کریم در گستره جغرافیایی اسلام. فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۴ (۵۶). صص: ۳۰۸-۳۲۵

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.485142.4150

مقدمه

آموزه‌های دین اسلام با توجه به الهی و وحیانی بودن سرچشمه آن و همه جانبه بودن آن در همه ابعاد زندگی کامل‌ترین و بهترین آموزه‌های آسمانی است در این آموزه‌ها به مساله تربیت و شیوه‌های آن خیلی توجه شده است و یکی از کارآمدترین شیوه‌های تربیتی در قرآن و روایات به عنوان منابع اصیل اسلامی، عبرت آموزی و عبرت‌گیری معرفی شده است. قرآن کریم هفت بار کلمه «عبرت» و اعتبار را به کار برده و اهل بصیرت را بر آن ترغیب کرده است: (فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ) (حشر، ۲) «پس عبرت بگیرید ای صاحبان چشم». قرآن در جای دیگر هدف از بیان داستانها و وقایع تاریخی را عبرت‌پذیری می‌داند: (لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِّأُولِي الْأَلْبَابِ) (یوسف، ۱۱۱) «در سرگذشت آنان درس عبرتی برای صاحبان اندیشه‌هاست». حضرت علی (علیه السلام) که خود قرآن ناطق است با اشاره به برنامه عبرت‌آموزی قرآن، چنین می‌فرماید: «تَدَبَّرُوا آيَاتَ الْقُرْآنِ وَ اعْتَبِرُوا بِهِ فَإِنَّهُ أَبْلَغُ الْعِبَرِ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۱۱) در آیه‌های قرآن بیندیشید و به (وسیله) آن پندگیرید، زیرا که آیات قرآن رساترین عبرتهاست.

عبرت حالتی است که در آن معرفت ظاهری و محسوس، سبب درک معرفت باطنی و غیر محسوس می‌گردد. به عبارتی دیگر، انسان از امور مشهود به امور نامشهود منتقل می‌شود. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۲/ ۵۴۳). یکی از مهم‌ترین مقاصد تربیت آن است که انسان به درجه‌ای از درک و بصیرت برسد که بتواند از ظواهر امور بگذرد و به باطن آنها بنگرد. از محسوسات و مشهودات عبور کند و به معقولات برسد، و قدرتی فراگیر برای سنجش و اندازه‌گیری، تجزیه و تحلیل، حل و فصل امور و انتخاب و تصمیم‌گیری در ابعاد مختلف زندگی به‌دست آورد. عبرت راهی است که می‌تواند انسان را به این مقصد تربیتی برساند و شاید مهم‌ترین اثر تربیتی عبرت، همین باشد. امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در کلام خود بر این اثر عبرت تصریح کرده چنین می‌فرماید: «مَنْ اعْتَبَرَ أَبْصَرَ وَ مَنْ أَبْصَرَ فَهَمَّ وَ مَنْ فَهَمَ عَلِمَ» (شریف الرضی، ۱۴۰۰: ۲۱/ ۲۷۸) کسی که عبرت آموزد، آگاهی یابد و کسی که آگاهی یابد، می‌فهمد و آنکه بفهمد، دانش آموخته است.

تربیت، مهم‌ترین مقوله‌ی انسانی که همه سامانها و نابسامانیها، صلاحها و فسادها، و سعادتها و شقاوتها به نوعی به آن باز میگردد، نیازمند توجه و اهتمامی جدی است. این مقوله، بدون فراهم کردن زمینه‌های لازم در جهت درست، معنا نمی‌یابد. انسان موجودی مستعد است و همه‌ی والاینها یا تباهی‌ها و در کل همه‌ی تغییرات به نوع تربیت او بستگی دارد. بنابراین، پرداختن به آنچه زمینه‌های تربیت نیک را دشوار می‌سازد و نیز آنچه زمینه‌های تربیت را در جهت مطلوب فراهم می‌آورد، از عمده‌ترین مباحث تربیتی است، و اساساً زمینه‌ی تربیت با رفع موانع و ایجاد مقتضیات آماده می‌شود. (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۸: ۳۳) عبرت آموزی زمینه این امر مهم را فراهم می‌کند.

از آن جایی که تربیت صحیح ریشه در تصحیح بینش، انگیزش و رفتار انسان دارد و عبرت آموزی یکی از شیوه‌های مؤثر این خصوص است، به نظر می‌رسد می‌توان الگویی از عبرت آموزی بر اساس قرآن و روایات ارائه داد که بر سه ریشه عبرت در بینش، گرایش و رفتار استوار شده باشد. الگو به معنای مجموعه‌ای به هم پیوسته و منظم از عناصر تشکیل دهنده یک پدیده (روش) که در نهایت هدف معینی را تأمین می‌نماید و به عنوان مدل یا راهنمای عملی در تربیت به کار می‌آید داشتن الگوی صحیح در زندگی رابطه‌ای مستقیم با عبرت‌پذیری دارد، زیرا انسان در مواجهه با حوادث و فتنه‌های روزگار، می‌تواند بر اساس ملاکهای الگو رفتار کند و از فرورفتن در شبهات نجات یابد. به عبارت دیگر، تحت تأثیر الگوی سالم، انسان بینشی حکیمانه می‌یابد و پندپذیری و عبرت آموزی اش از حوادث افزایش می‌یابد. از دیدگاه بسیاری از صاحب نظران روش الگویی مؤثرترین و مهم‌ترین روش تربیت است. چنانکه گفته اند: عملی‌ترین و پیروزمندانه‌ترین وسیله‌ی تربیت، تربیت کردن با یک نمونه عملی و سرمشق زنده است. سرمشق و الگو به مردم عرضه می‌شود تا مردم، همانند صفاتش را در خود تحقق بخشند و به رنگ آن نمونه‌ی واقعی درآیند، هرکس به اندازه‌ی ظرفیت و استعدادش از آن شعله‌ی فروزان پرتوی بگیرد و تا آنجا که توانایی دارد، برای رسیدن به قله‌ی کمال از کوه دانش و فضیلت بالا رود. اینها از این جهت است که اسلام

سرمشق دادن را بزرگترین وسیله تربیت می داند و پایه ی روش تربیتی خود را بیش از هرچیز بر این سنگ استوار می سازد.

با توجه به موارد ذکر شده، در این پژوهش محقق بر آن است که با ارایه الگوی قرآنی عبرت آموزی؛ نقش آن را در رشد و تعالی این سه حوزه تربیت یعنی بینش و انگیزش و رفتار مورد بررسی قرار دهد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در میان بررسی های انجام شده در این موضوع، مقالات متعددی نوشته شده است که برخی از آنها به شرح زیر است: «عبرت و تربیت در قرآن و نهج البلاغه» (قائمی مقدم محمدرضا ۱۳۸۰) که نویسنده به تبیین مطالب زیر پرداخته است از کارآمدترین روش های تربیتی که در قرآن و سیره پیشوایان دینی آمده، روش عبرت است و با توجه به تشابه زندگی انسان ها و اقوام و ملل مختلف با یکدیگر کاربرد گسترده ای دارد و شکی نیست که این فراخوانی که همه ادیان الهی و مکاتب تربیتی پیروان خود را به درس آموزی از سرگذشت پیشینیان داده اند به دلیل تاثیر چشمگیری است که بر عمل و رفتار انسان داشته است. «تربیت دینی با شیوه عبرت آموزی» (کاملی ابراهیم ۱۳۸۸)، که نویسنده در این مقاله به شیوه عبرت آموزی با محوریت معانی عبرت، مصداق های عبرت در قرآن و آثار تربیتی آن و تاثیر عبرت آموزی در تربیت و آموزش دینی و قرآنی پرداخته است. «روش های تربیتی قرآن کریم اهداف عبرت آموزی قرآن کریم» (قاسم زاده علی رضا ۱۳۹۰)، در این مقاله نویسنده اشاره دارد به اینکه قرآن کریم اهداف ویژه ای را در استفاده از این روش تربیتی عبرت مدنظر داشته است و ضمن مروری گذرا و مفهوم عبرت درصدد بیان مهمترین اهداف عبرت آموزی قرآن کریم از قبیل: اثبات وحیانی بودن قرآن، تقویت ایمان به توحید و یگانگی خدا، ایمان به نصرت و یاری خداوند، ایجاد و تقویت معادباوری، بیداری و برانگیختن فطرت دینی افراد و نیز اثبات صحت نبوت پیامبر است. «عبرت آموزی و نقش آن در اخلاق و تربیت اسلامی از دیدگاه امام علی علیه السلام» (احمدیان احمدآبادی، اکرم و محمد اخوان ۱۳۹۱)، نویسنده در مقاله معتقد است که خداوند مهمترین منابع و عوامل هدایت انسان را در قرآن کریم، عبرت از گذشته و گذشتگان معرفی می کند و با الفاظ و عبارات گوناگون مردم را به دقت و تأمل در زندگی و سرگذشت خوبان و بدان فرا می خواند و به انسان ها سفارش می کند که به سیر و تفکر در آیات آفاقی و انفسی بپردازند و عاقبت محسنین و مفسدین را بنگرند. «عبرت آموزی در قرآن و نهج البلاغه» (علی قاسمی، جلالی کندی و رضی بهابادی ۱۳۹۰) که نویسندگان در این تحقیق متذکر شدند یکی از کارآمدترین روش های تربیتی روش تربیت از راه عبرت آموزی است. به دلیل ارزش بالای این روش و تأثیر آن در تربیت انسان های مومن و خردمند، قرآن کریم از این روش استفاده کرده است. تاریخ و سنن گذشتگان، شگفتی های خلقت، خصوصیات دنیا و مرگ منابعی است که در صورت توجه به آن ها، می توان به عبرت رسید. پیامدهای عبرت عبارتند از: هدایت، اعتقاد به معاد، دوستی و ولایت خدا، تقوا، تسلیم و شکر و بصیرت.

الف. مفهوم شناسی عبرت

عبرت بر وزن فعله از ریشه عبر (ع، ب، ر) اخذ شده و از منظر اهل لغت، دال بر نفوذ و گذشتن از چیزی است (ابن فارس، ۱۴۱۰ ق؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۹ / ۱۸؛ ۳۸۹؛ مصطفوی، ۱۳۶۰: ۸ / ۱۶). در معنای همه ی مشتقات این واژه – همچون تفسیر کردن، سنجیدن، عبور کردن، تعجب کردن، از ساحلی به ساحل دیگر گذشتن و غیره – نیز نوعی جریان، انتقال و نفوذ به نظر می رسد. واژه ی عبرت، اسم و واژه ی عبرت مصدر است. برای این دو واژه معانی متعددی ذکر شده از جمله تدبیر و نظر، تعجب (الزبیدی، ۱۳۸۵ ق، ج ۱۲)؛ فیومی نیز معانی همچون اعتبار قائل شدن برای یک چیز، سنجش و امتحان، اهمیت دادن و اعتبار و موعظه و تذکر، (الفیومی، ۱۴۱۴ ق)، بیان کرده است.

عمومی ترین و پرکاربردترین و عرفی ترین معنای عبرت در فارسی پند و اندرز گرفتن می باشد که در واقع نتیجه این مکانیزم است. البته این معنا به تنهایی نمی تواند تمام معنای عبرت را داشته باشد، بلکه سایر معانی و مفاهیم را تداعی کرده و ممکن است واژه عبرت برای همین جزء وضع شده باشد، ولی سایر معانی جزء لوازم این معناست و تا آن ها نباشند، این جزء، یعنی پند و اندرز محقق نخواهد شد.

در قرآن به درس‌ها و پندهایی که انسان از پدیده‌ها و به ویژه حوادث گرفته و در صدد است تا با آن‌ها زندگی خود را مدیریت کند «عبرت» گفته می‌شود. زیرا برای گرفتن پند و درس باید از ظاهر آن‌ها بگذرد و به باطن آن‌ها که پیام و راهنمایی است برسد. (قریشی، ۱۳۷۱) جامع‌ترین مفهوم و تعریف اصطلاحی برای عبرت، می‌تواند تعریفی باشد که راغب اصفهانی آورده است. او می‌گوید: «اعتبار و عبرت اختصاص دارد به حالتی که در جریان آن معرفتی ظاهری و مشهود، وسیله و پلی برای درک معرفتی باطنی و غیرمشهود قرار می‌گیرد». (الراغب الاصفهانی، نیز: الزبیدی، ۱۳۸۵ق، ج ۱۲) به عبارتی دیگر، انسان از امور مشهود به امور نامشهود منتقل می‌شود. بر اساس این تعریف، عبرت یک نوع عملیات فکری است که طی آن عبرت گیرنده از مقدمات حسی مثل دیدنی‌ها و شنیدنی‌ها بهره می‌گیرد و با گذر از آن‌ها به معرفتی ورای آن‌ها منتقل می‌شود و به نتیجه‌ای منطقی و معقول دست می‌یابد.

بنابراین «عبرت» گذشتن از محسوسات به معقولات است؛ یعنی کسی که با دیدن اموری به نتایج عقلی در جهت خیر و صلاح می‌رسد و از ظواهر حوادث به ورای آن‌ها سیر می‌کند و درس می‌گیرد و با دیدن رویدادهای روزگار از بدی به خوبی و از زشتی به زیبایی گذر می‌کند، به «عبرت» دست می‌یابد. (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۸)

ب. الگوی عبرت در قرآن کریم

واژه «عبرت» و مشتقات آن هفت بار در کلام وحی آمده است؛ شش بار به صورت اسمی (آل عمران، ۱۳؛ یوسف، ۱۱۱؛ نحل، ۶۶؛ مومنون، ۲۱؛ نور، ۴۴ و نازعات، ۲۶) و یکبار به صورت فعل امر «اعتبروا» (حشر، ۲). تامل در این آیات ماهیت عبرت و عبرت آموزی را در قرآن تشریح می‌کنند:

در آیات ۶۶ سوره نحل و ۴۴ سوره نور خداوند به عجایب خلقت آفرینش اشاره می‌کند که در آن درس‌های عبرت برای پندگیرندگان می‌باشد. «وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ» (۶۶) خداوند در این آیه به نعمت وجود چهارپایان و مخصوصاً ماده غذایی بسیار مفیدی مانند شیر که از آنها گرفته می‌شود اشاره کرده می‌گوید: "از درون شکم این حیوانات از میان غذاهای هضم شده، و خون، شیر خالص و گوارا به شما می‌نوشانیم" (نحل ۶۶). این ماده سفیدرنگ تمیز خالص، این غذای نیروبخش گوارا، از میان غذاهای هضم شده مخلوط با تفاله‌ها، و از لابه‌لای خون به دست می‌آید، و این به‌راستی عجیب و مایه عبرت برای انسان‌های حق شنوا است، سرچشمه‌ی آن آلوده و تنفرآمیز، اما محصولش خالص و زیبا و گوارا است.

در آیه ۴۴ سوره نور خداوند به ابعاد دیگری از شگفتی‌های خلقت اشاره می‌کند «يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ» (۴۴) در این آیه به یکی دیگر از آیات خلقت و نشانه‌های عظمت پروردگار که همان خلقت شب و روز و ویژگی‌های آنها است اشاره کرده می‌فرماید: "خداوند شب و روز را دگرگون می‌سازد، و در این، عبرتی است برای صاحبان بصیرت". بدون شک - همان گونه که علم ثابت کرده است - هم آمد و شد شب و روز و هم تغییرات تدریجی آنها برای انسان جنبه حیاتی دارد؛ تابش یکنواخت آفتاب، درجه حرارت هوا را بالا می‌برد و موجودات زنده را می‌سوزاند، اعصاب را خسته می‌کند، اما هنگامی که در لابه‌لای این تابش پرده‌های ظلمت شب قرار می‌گیرد آن را کاملاً تعدیل می‌کند.

آیات ۱۱۱ سوره یوسف و ۲۶ نازعات انسان را دعوت به سیر و سفر در تاریخ گذشتگان می‌کنند. این نوع از مسافرت در حقیقت جهانگردی بی‌هدف نیست بلکه مفهوم پندآموزی و شناخت نشانه‌های الهی و آگاهی از قدرت او و بررسی حوادث تاریخی گذشتگان در نظر است. این "سیر در ارض" و مشاهده آثار گذشتگان بهترین درس را به انسان می‌دهد که بر اساس سنت الهی، مجرمان پس از اصرار بر کار خود و بستن تمام درهای هدایت به روی خویشتن، مجازات‌های الهی به سراغشان می‌آید و هیچ قدرتی قادر بر دفع آن نیست.

در سرگذشت یوسف و برادرانش درس‌های بزرگ عبرت برای همه اندیشمندان است: «لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِّأُولِي الْأَلْبَابِ». (یوسف ۱۱۱) در داستان فوق نکته‌های زیادی وجود دارد؛ از جمله: پاکدامنی حضرت یوسف و بیگناهی وی، مانند خنثی شدن مکر دشمن، رسواشدن زلیخا، دوری از شهوت و گناه، و... لذا می‌توان به این نتیجه رسید که هدف قرآن از ذکر برخی ظرائف و دقائق، عبرت آموزی است.

در آیات ۱۵ الی ۲۶ نازعات خداوند متعال با فصاحت و بلاغت تمام سرگذشت موسی و فرعون را بیان می کند تا عبرتی برای آیندگان باشد: " هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى (۱۵) إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى (۱۶) أَذْهَبَ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ (۱۷) فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَىٰ أَنْ تَزَكَّىٰ (۱۸) وَ أَهْدِيكَ إِلَىٰ رَبِّكَ فَتَخْشَىٰ (۱۹) فَأَرَاهُ الْآيَةَ الْكُبْرَىٰ (۲۰) فَكَذَّبَ وَ عَصَىٰ (۲۱) ثُمَّ أَدْبَرَ يَسْعَىٰ (۲۲) فَحَشَرَ فَنَادَىٰ (۲۳) فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَىٰ (۲۴) فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْأَخْزَةِ وَالْأُولَىٰ (۲۵) إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّمَن يَخْشَىٰ (۲۶) در این چند خط کوتاه خلاصه ای از تمام ماجرای موسی و فرعون، انگیزه رسالت، هدف رسالت، وسیله پاک سازی، چگونگی دعوت، کیفیت واکنش و عکس العمل، چگونگی توطئه فرعون، نمونه ای از ادعاهای پوچ و بی اساس او، و در نهایت درس عبرتی که از آن عاید همه انسان های بیدار می شود منعکس شده است. هدف اصلی خداوند از بیان داستان این است که هم مشرکان عرب بدانند که افراد نیرومندتر از آنها نتوانستند در برابر خشم و عذاب الهی مقاومت کنند، و هم مؤمنان را دلگرم سازد که از برتری نیروی ظاهری دشمن هراسی به دل راه ندهند، چرا درهم کوبیدن آنها برای خداوند بسیار سهل و آسان است.

آیات ۱۳ آل عمران و ۲ حشر اشاره به برتری قدرت الهی در غلبه پیامبر اسلام بر قریش و یهود دارد. توجه ویژه ی خداوند به اصحاب جنگ بدر و ترس افتادن در دل دشمنان، نکته ای سزاوار عبرت پذیر است که به روشنی در سوره آل عمران بیان شده است: «قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِتْنِیْنِ الثَّقَاتِ فِتْنَةُ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ أُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلِهِمْ رَأَى الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ» دو گروهی که در میدان جنگ بدر با هم روبرو شدند، نشانه درس عبرتی برای شما بود. یک گروه در راه خدا نبرد می کردند و جمع دیگری که کافر بودند (در راه شیطان پست) در حالی که آن ها گروه را با چشم خود دو برابر آنچه بودند می دیدند، در این عبرتی است برای صاحبان بصیرت (۱۳ آل عمران).

این آیه در حقیقت بیان نمونه ای است از آنچه در آیات قبل آمده است و به کافران هشدار می دهد که به اموال و ثروت و کثرت نفرت مغرور نشوند که سودی به حالشان ندارد، یک شاهد زنده این موضوع جنگ بدر است، که دشمنان اسلام با فزونی تجهیزات جنگی و نفرت و اموال، به شکست سختی مبتلا شدند: " در آن دو جمعیت (که در میدان جنگ بدر) با هم روبرو شدند نشانه و درس عبرتی برای شما بود " (قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِتْنِیْنِ الثَّقَاتِ). " یک گروه در راه خدا نبرد می کرد و گروه دیگر کافر بود " و در راه شیطان و بت (فِتْنَةُ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ أُخْرَى كَافِرَةٌ). چرا عبرت نگیرید در حالی که یک ارتش کوچک و تقریباً فاقد ساز و برگ جنگی اما با ایمان استوار و محکم بر ارتش که چند برابر او بود، از نظر وسایل جنگی و تعداد نفرت، پیروز گشت، اگر تنها فزونی نفرت و امکانات می توانست کارگشا باشد، باید در جنگ بدر ظاهر شده باشد، در حالی که نتیجه معکوس بود، سپس می افزاید: " آنها (مشرکان) این گروه (مؤمنان) را با چشم خود دو برابر آنچه بودند مشاهده می کردند " (يَرَوْنَهُمْ مِثْلِهِمْ رَأَى الْعَيْنِ).

نمونه ی دیگر برخی آیات سوره حشر است که در آن غزوه بنی النضیر و توطئه یهودیان علیه مسلمین بیان شده است. این داستان حکایتگر برخورد لشکر اسلام با یهود و شکست آن ها در مقابل مسلمانان را مورد اشاره قرار داده است: هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَ ذَفَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَ أَيْدَى الْمُؤْمِنِينَ فَاعْتَبِرُوا يَا أُولَى الْأَبْصَارِ او کسی است که برای اولین بار کافرانی از اهل کتاب را از دیارشان بیرون کرد با اینکه شما احتمالش را هم نمی دادید و می پنداشتید دژهای محکمی که دارند جلوگیری از دشمن و مانع آن می شود که خدا به ایشان دست یابد ولی عذاب خدای تعالی از راهی که به فکرشان نمی رسید به سراغشان رفت و خدا رعب و وحشت بر دلهايشان بیفکند چنان که خانه های خود را به دست خود و به دست مؤمنین خراب کردند، پس ای صاحبان بصیرت عبرت بگیرید (حشر ۲).

ج. مکانیزم عبرت آموزی در قرآن کریم

آن چه که از مفهوم عبرت در آیات قرآن بر می آید این است که عبرت از اشیای پیرامون و همچنین رفتار انسان ها حاصل می شود یعنی با مشاهده پدیده های طبیعت و رفتار اجتماعی - سیاسی انسان ها می توان قوانینی استنباط کرد و بر اساس آن خیر و صلاح جامعه را معین نمود. در آیات ۶۶ سوره نحل و ۲۱ مومنون و ۴۴ نور تدبیر در پدیده های هستی، انسان را به خداشناسی و درک صفات خداوند از جمله قدرت، علم و حکمت او می کند. در آیات ۱۳ آل عمران و ۲ حشر و ۲۶ نازعات غلبه اراده و قدرت

الهی بر کافران و حمایت پنهان خداوند از مومنین اشاره می‌شود. تمام این آیات گویای این است که جهان هستی با تدبیر الهی اداره می‌شود و اراده خداوند برتر از همه قوانین هستی است و خداوند حکیم و علیم و تواناست.

نکته مهم اینکه خداوند تبارک و تعالی در معرفی کسانی که توانایی عبرت‌پذیری از رخداد‌های جهان را دارند، به حق شنوایان اشاره می‌کند؛ زیرا آنان به سبب محافظت از فطرت و عقل سالم خویش، این امکان را یافته‌اند که از حوادث و رخدادها برای دستیابی به مسیر کمالی و اصلاح خطاها و اشتباهات بهره‌گیرند. انسان بهره‌مند از نفخه الهی، داده‌های درونی فطری دارد که وقتی در برابر واقعیت‌های محیطی بیرونی قرار گیرد با سنجش‌گری خرد به تعیین می‌رسد و موجبات درک حقایق هستی برای او فراهم می‌شود و او را نسبت به حق شنوا و بینا می‌کند.

الگوریتم عبرت زمانی برای انسان می‌تواند کارآمد باشد که شباهت‌ها و اشتراکات را بررسی و تحلیل کرده و زندگی فعلی خود را با گذشته خویش و نیز با دیگر افراد بررسی و مقایسه کند، کنش‌ها و پیامدها را تحلیل کرده و نهایتاً به علل، تحلیل و کشف رابطه بپردازد. در این تحلیل و بررسی به فرصت‌ها، تهدیدها و نقاط قوت و ضعف خویش در گذشته و حال پی می‌برد و بدین ترتیب به یک جمع‌بندی و الگوریتم دست‌یافته که می‌تواند مکانیزم عبرت را برای خود ترسیم کند.

البته زمانی این مکانیزم می‌تواند اثر بگذارد که بر پایه خردمندی و تقوا و خشیت باشد. خردمندی که در واقع بهترین خصلت انسان و ملاک برتری او بر سایر مخلوقات خداوند تبارک و تعالی است، به صورت مختلفی در آیات قرآن مورد اشاره قرار گرفته است. گاهی مواقع از عضو فیزیکی که ابزار و مرکز درک و فهم آدمی می‌باشد، سخن به میان آورده است: «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ...» (ق، ۳۷)، که قلب در اینجا به معنی دل و مرکز درک و فهم انسان است، و گاهی تعقل: «كَذَلِكَ يَبْيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (بقره، ۲۴۲)، و تفکر: «... كَذَلِكَ يَبْيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ» (بقره، ۲۶۶)، و تدبر: «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ» (ص، ۲۹) را به انسان نسبت می‌دهد، و در مواردی انسان‌ها را بر عدم بهره‌گیری از این قوه توبیخ می‌کند: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» (محمد، ۲۴)؛ آیا به آیات قرآن نمی‌اندیشند یا [مگر] بر دل‌هایشان قفل‌هایی نهاده شده است»، و نیز: «أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ...» (روم، ۸). تمام آیاتی که ذکر شد وجود قدرت عقل را در بشر بیان می‌کند که کار آن درک، فهم، اندیشه و سنجش و ارزیابی امور می‌باشد.

خشیت هم از واژگانی است که در قرآن یکی از ویژگی‌های اهل عبرت محسوب شده است در آیه: «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشَى» (نازعات، ۲۶). خشیت در معنای ترس و خوف شدید استعمال شده است. راغب نیز این واژه را ترسی همراه با تعظیم معنا می‌کند و متذکر می‌شود این نوع از ترس در بیشتر موارد با علم به چیزی که از آن می‌ترسد همراه است لذا می‌بینیم که در آیه «... إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ» (فاطر، ۲۸)، خشیت منحصر به عالمان است (الراغب الاصفهانی ۱۴۱۲)، از آن جهت که علما در مقایسه با دیگران اطلاعات بسیاری دارند. در واقع خشیت نوعی بیم و خوف توأم با معرفت از کسی است که به او خشیت ابراز می‌شود و نیز آگاهی به نقصان بنده و قصور بندگی، یا گمان ترک ادب عبودیت یا اخلال در انجام دادن واجبی از واجبات. به عبارت دیگر، خشیت تألم قلب است به سبب این که انتظار امر مکروهی را می‌کشد که در آینده رخ خواهد داد، که گاه ناشی از کثرت گناهان بنده است و گاه ناشی از آگاهی وی به جلال و عظمت الهی. بنابراین خشیت نوعی خوف خاص است.

به طور خلاصه الگوریتم عبرت، پس از پرورش خردمندی و تقوا ایفای نقش کرده و محسوسات معنا پیدا می‌کند و حالتی در انسان پدید می‌آید که بتواند از ظواهر عبور کرده و به بواطن و معانی بلند و کشف حقایق دست یابد و ماحصل و نتیجه آن، رسیدن به شناخت و آگاهی و بصیرت است. و این شناخت و بینش، می‌تواند ارزش‌ها و ضدارزش‌ها را برایش روشن ساخته و باعث تغییر روبه‌رشد بینش، انگیزش و کنش او گردد.

د. دلالت‌های تربیتی الگوی عبرت‌آموزی در قرآن

انسان بسان دیگر موجودات جهان از آغاز پیدایش پیوسته از نقص به سوی کمال در حرکت است. این سیر کمالی انسان به حکم حرکت جوهری تکاملی تکوینی است که به صورت قهری انجام می‌گیرد. فرایند سیر کمالی انسان اگر درست جهت دهی شود و او را به سوی فضیلت‌های انسانی رهنمون گردد، از آن با عنوان «تربیت» یاد می‌شود. در واقع تربیت را می‌توان، فرایند

تکامل انسان در جهت فضایل اخلاقی برای رسیدن به کمال دانست. در تحلیل تربیت و چگونگی رسیدن انسان به کمال که نتیجه آن صدور منش و رفتار سالم از او می باشد، توجه به مراحل صدور رفتار و عوامل پیدایش منش در انسان، امری بایستنی است. با اندکی تأمل میتوان دریافت که منش و رفتار تابع بینش های و گرایش هایی است که در او پدید می آید. لذا در بحث دلالت های تربیتی عبرت باید اثر گذاری آن بر سه اصل بینش، نگرش و منش توأمان مد نظر قرار گیرد

• تاثیر الگوی عبرت آموزی قرآن بر بینش انسان

در شکل گیری بینش انسان ها هم عوامل داخلی موثرند و هم عوامل بیرونی؛ مقصود از عوامل بیرونی هر گونه کنشهایی است که از محیط بیرونی بر ادراکات انسانی اثر گذاشته و مفاهیم تصویری و تصدیقی او را شکل میدهد. این کنشها مجموعه ای از افراد اعم از خانواده و جامعه و محیط زیست، اعم از موجودات جاندار و غیر جاندار میباشد که بر روی دستگاه ادراکی اثر می گذارد و به دنبال آن انسان، مجموعه ای از واکنش ها را از خود بروز میدهد در آیات عبرت که بررسی شد به نقش این عوامل بیرونی در شکل گیری بینش انسان تأکید شده بود و لذا بررسی این آیات موجب تعالی نگرش انسان به خود و جهان پیرامون می شود که به برخی از آنها اشاره می شود:

خدا تنها خالق و کارگردان جهان هستی است. (هستی شناسی)

این اصل اشاره به توحید در خالقیت و ربوبیت خداوند متعال دارد. البته در قرآن اصلاً کلمه توحید به کار نرفته است. آنچه قرآن به عنوان اصل مطرح می کند این است که باید معتقد باشیم که جز اله واحدی نیست: *وَ إِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ* (بقره، ۱۶۳) خداوند در آیات مختلف به شگفتی های آفرینش و قدرت اش اشاره می کند. از جمله، حرکت ابرها و پیوند آن ها، بارش باران و تگرگ، و تغییر شب و روز. *أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ وَ يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَ يَصْرِفُهُ عَنْ مَنْ يَشَاءُ يَكَادُ سَنَا بَرْقُهُ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ* (نور، ۴۳) «آیا ندیدی که خداوند ابرهایی را به آرامی می راند، سپس میان آنها پیوند می دهد، و بعد آن را متراکم می سازد؟! در این حال، دانه های باران را می بینی که از لابه لای آن خارج می شود و از آسمان - از کوه هایی که در آن است [ابرهایی که همچون کوه ها انباشته شده اند] - دانه های تگرگ نازل می کند، و هر کس را بخواهد بوسیله آن زیان می رساند، و از هر کس بخواهد این زیان را برطرف می کند نزدیک است درخشندگی برق آن (ابرها) چشمها را ببرد!» این آیات به قدرت بی پایان خداوند در خلق و تغییر جهان اشاره دارند.

در آیات دیگری تأکید بر این دارد که انسان در خلقت موجودات تفکر کند تا نشانه های تدبیر حکیمانه الهی را ببیند. از جمله در آیه *وَ إِنَّا لَكُم فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةٌ نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ* (مؤمنون، ۶۶) که در این آیه می خواهد نشان دهد که همان خدایی که می تواند شیر خالص را از میان فضولات و خون جدا کند، می تواند مردگان را نیز زنده کند و از زمین بیرون آورد، بدون اینکه بدن هایشان با هم مخلوط شود. *وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفَّاكُمْ وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ* (نحل، ۷۰) «خداوند شما را آفرید سپس شما را می میراند بعضی از شما به نامطلوب ترین سنین بالای عمر می رسند، تا بعد از علم و آگاهی، چیزی ندانند (و همه چیز را فراموش کنند) خداوند دانا و تواناست!»

تدبیر خداوند برای انسان با تصرف در دیدگان یا قلوب مؤمنان است که به یاری آنها خواهد آمد تا بر کافران و یا مشکلات زندگی غلبه کنند. آیات ۱۳ آل عمران و ۲ حشر نشان می دهد که خداوند می تواند لشکرهای نامرئی خود را به کمک مؤمنان بفرستد و پیروزی را برای آنان تضمین کند.

نتیجه اصل توحید در خالقیت و ربوبیت برای انسان توحید در عبادت است: *وَ لَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ اجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ* (...)(نحل، ۳۶) «ما در هر امتی رسولی برانگیختیم که: خدای یکتا را بپرستید و از طاغوت اجتناب کنید.» این سرلوحه دعوت همه ی انبیاست. پرستش الله و اجتناب از طاغوت. (مصباح یزدی، ۱۳۸۹: ۳۶)

حقیقت وجود انسان روح الهی است (انسان شناسی)

حقیقت آدمی و آنچه به سبب آن بر سایر حیوانات ترجیح دارد همان «نفس» است که از جنس ملائکه مقدس است. و «بدن» امری است عارضی، و حکم مرکب از برای نفس دارد که بدان مرکب سوار شده و از عالم اصلی و موطن حقیقی به این دنیا آمده، تا برای خود تجارتی کند و سودی اندوزد، و خود را به انواع کمالات بیاراید، و اکتساب صفات حمیده و اخلاق پسندیده نماید، و باز مراجعت به وطن خود نماید. یا هر بدنی حکم شهری را دارد آفرینش، که پادشاه کشور هستی که حضرت آفریدگار است، هر بدنی را «اقطاع» روحی که از زادگاه عالم مجرد است مقرر فرموده تا از منافع و مداخل آن شهر تهیه خود را دیده، و مسافرت به عال قدس کند و سزاوار خلوتخانه انس گردد. و در این بدن شریک است با سایر حیوانات، زیرا هر حیوانی را نیز بدنی است محسوس و مشاهد، مرکب از دست، پا، چشم، گوش، و سایر اعضا. به این سبب بر هیچ حیوانی فضیلتی ندارد، و آنچه باعث افضلیت آدمی بر سایر حیوانات می‌شود آن جزء نیست. و بدان که بدن، امری فانی و بی بقا است که بعد از مرگ از هم ریخته و اجزای آن از یکدیگر متفرق می‌گردد و فاسد می‌شود، تا باز به امر پروردگار تعالی، اجزاء آن مجتمع شود، و به جهت ثواب و حساب و عقاب زنده کرده شود.

«نفس» امری است باقی، که اصلاً و مطلقاً بر آن فنایی نیست، و بعد از مفارقت آن از بدن و خرابی تن، از برای آن خرابی و فنائی نیست و نخواهد بود. و این روست که خداوند می‌فرماید: (وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ) (آل عمران، ۱۶۹) «ای پیامبر! هرگز گمان مبر کسانی که در راه خدا کشته شدند، مردگانند! بلکه آنان زنده‌اند، و نزد پروردگارشان روزی داده می‌شوند.» و دیگر می‌فرماید: (ارْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ ...) (فجر، ۲۸) «ای نفس، رجوع و بازگشت کن به نزد پروردگارت همچنان که در اول از نزد او آمدی» و نیز از همین روست که پیغمبر خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) در روز بدر به شهدای بدر ندا فرمود: «هل وجدتم ما وعدكم ربكم حقاً؟ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱/۶۵) ای کشته‌شدگان در راه خدا آیا آنچه را که پروردگار شما به شما وعده داده بود را حق و راست یافتید؟» آن‌گاه بعضی از اصحاب عرض کردند: یا رسول الله ایشان مرده‌اند چگونه ایشان را صدا می‌زنی؟ حضرت فرمود: ایشان از شما شنواتر و فهم و ادراکشان از شما بیشتر است. و روشن است که شنیدن در آن وقت نه به همان بدنی بود که در صحرای بدر افتاده بود، بلکه به نفس مجرده باقیه بود. (نراقی، ۱۳۸۷: ۲۵-۲۶)

هدف غایی خلقت انسان و جهان تقرب به خداست. (غایت شناسی)

خداوند حکیم است و «حکمت» از شؤون علیم بودن و مرید بودن است و مبین اصل «علت غایی» برای جهان می‌باشد. لازمه حکمت و عنایت حق این است که جهان هستی، غایت و معنی داشته باشد. قرآن کریم از زبان مؤمنین می‌گوید: «خدا یا نه تنها وجود ما باطل آفریده نشده، بلکه عالم هم باطل آفریده نشده است» (الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ) (آل عمران، ۱۹۱) این طور به نظر می‌رسد که قرآن می‌خواهد این درس را به ما بدهد که اگر شما در درون اشیاء و به خصوص انسان مطالعه کنید و استعدادهای انسان را تحت نظر بگیرید، می‌بینید که اگر پایان هستی این موجود در همین جا باشد و با همین مردن تمام و نیست و نابود شود، این خلقت عبث و بیهوده است (مطهری، بی‌تا: ۴/ ۵۸۸) زیرا انسانی که به زندگی دنیا قدم نهاده، دنیایی که دنبال آن مرگ است، ناچار عملی و یا به عبارتی اعمالی دارد که آن اعمال هم یا بد ممکن نیست عمل او یکی از این دو صفت را نداشته باشد، و از سوی دیگر به حسب فطرت مجهز به جهازی معنوی و عقلایی است، که اگر عوارض سویی در کار نباشد او را به سوی عمل نیک سوق می‌دهد، و بسیار اندکند افرادی که اعمالشان متصف به یکی از دو صفت نیک و بد نباشد و اگر باشد در بین اطفال و دیوانگان و سایر مهجورین است. و آن صفتی که بر وجود هر چیزی مترتب می‌شود، و در غالب افراد سریان دارد، غایت و هدف آن موجود به شمار می‌رود، هدفی که منظور آفریننده آن از پدید آوردن آن همان صفت است، مثل حیات نباتی فلان درخت که غالباً منتهی می‌شود به بار دادن درخت، پس فلان میوه که بار آن درخت است هدف و غایت هستی آن درخت محسوب می‌شود، و معلوم می‌شود منظور از خلقت آن درخت همان میوه بوده، و همچنین حسن عمل و صلاح آن، غایت و هدف از خلقت انسان است، و این نیز معلوم است که صلاح و حسن عمل اگر مطلوب است برای خودش مطلوب نیست، بلکه بدین

جهت مطلوب است که در به هدف رسیدن موجودی دیگر دخالت دارد. آنچه مطلوب بالذات است حیات طیبه ای است که با هیچ نقضی آمیخته نیست، و در معرض لغو و تائیم قرار نمی گیرد. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۹/۵۸۷)

از مهمترین پرسش هایی که هر کس از خود می کند این است که «ما برای چه آفریده شده ایم؟» و «هدف آفرینش انسانها و آمدن به این جهان چیست؟» قرآن کریم تعبیرهای مختلفی درباره ی هدف آفرینش انسان آمده است.

الف) حسن عمل (ملک، ۲) (الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ) «آن کس که مرگ و حیات را آفرید تا شما را بیازماید که کدام یک از شما بهتر عمل می کنید، و او شکستناپذیر و بخشنده است.»

ب) علم و آگاهی از قدرت و علم خداوند (طلاق، ۱۲) (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا) «خداوند همان کسی است که هفت آسمان را آفرید، و از زمین نیز همانند آنها را فرمان او در میان آنها پیوسته فرود می آید تا بدانید خداوند بر هر چیز تواناست و اینکه علم او به همه چیز احاطه دارد.»

ج) رحمت الهی (هود، ۱۱۸-۱۱۹) (وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ * إِلَّا مَن رَّحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ) «و اگر پروردگارت می خواست، همه مردم را یک امت (بدون هیچ گونه اختلاف) قرار می داد ولی آنها همواره مختلفند. مگر کسی را که پروردگارت رحم کند! و برای همین (پذیرش رحمت) آنها را آفرید! و فرمان پروردگارت قطعی شده که: جهنم را از همه (سرکشان و طاغیان) جن و انس پر خواهیم کرد.»

د) عبودیت و بندگی (ذاریات، ۵۶) (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) «من جن و انس را نیافریدم جز برای اینکه عبادتم کنند (و از این راه تکامل یابند و به من نزدیک شوند).»

اندکی تأمل در مفهوم این آیات، و آنچه مشابه آن است، نشان می دهد که هیچ تضاد و اختلافی در میان آنها نیست، در واقع بعضی هدف مقدماتی، بعضی متوسط و بعضی هدف نهایی اند و بعضی نتیجه آن هدف اصلی همان «عبودیت» است که در آیات مورد بحث به آن اشاره شده، و مسئله «علم و دانش» و «امتحان و آزمایش» اهدافی هستند که در مسیر عبودیت قرار می گیرند، و «رحمت واسعه خداوند» نتیجه این عبودیت است. (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴: ۲۲/۳۸۷)

• تاثیر الگوی عبرت آموزی قرآن بر گرایش انسان

انگیزش انسان ها تابع نوع نگرش آنها به خود و جهان پیرامون است وقتی بینش انسان مومن نسبت به عالم هستی تغییر کرد طبیعتاً گرایش و انگیزش او نسبت به موضوعات، متفاوت خواهد بود. انگیزش از حس نیاز انسان ها برمی خیزد و وقتی انسان مومن خداوند را خالق و تدبیر کننده جهان هستی بداند ذاتا گرایش به سوی خداوند خواهد داشت. مهم ترین گرایش های انسان مومن می توان به شرح زیر طبق آیات و روایات تبیین کرد:

گرایش به پرستش خدا

یکی دیگر از مراتب توحید، توحید در الوهیت و معبودیت است، یعنی کسی جز الله سزاوار سرزنش نیست. همان مفهوم که «لا اله الا الله» است. معبودی جز الله نیست. این هم نتیجه ی طبیعی همان اعتقادات قلبی است، وقتی همتی ما از الله است، اختیار وجود ما هم به دست اوست، تأثیر استقلالی در جهان از اوست، حق فرمان دادن و قانون وضع کردن هم منحصر به اوست دیگر جای پرستش برای کس دیگری باقی نمی ماند، باید فقط او را پرستید، چون پرستیدن در واقع اظهار بندگی کردن و خود را در اختیار کسی قرار دادن بی چون و چرا است و اظهار این که من مال تو هستم، یعنی بندگی همین معنا را افاده می کند، چنین امری نسبت به کسی سزاوار است که او واقعا مالک باشد. به عبارت دیگر الوهیت نتیجه ی اعتقاد به ربوبیت است، انسان کسی را پرستش می کند که معتقد باشد آن کس یک نوع آقایی بر او دارد، وقتی ربوبیت تکوینی و تشریعی الله ثابت شد، نتیجه ی طبیعی آن این است که کسی جز او هم پرستش نشود. (مصباح یزدی، ۱۳۸۹: ۵۹)

عبودیت در قرآن به معنای اظهار آخرین درجه ی خضوع در برابر معبود است. عبودیت پذیرش صرف قلبی نسبت به خدا نیست بلکه بندگی و سرسپردگی مطلق به خداوند است. برخی افراد، وقتی به سوی خدا و رسولش دعوت می شوند تا میان آنها حکم کند، از پذیرش آن سرباز می زنند و اعراض می کنند. این افراد به دلایل مختلف از جمله داشتن نفاق، شک، یا ترس از ظلم، از

پذیرش حکم خدا و رسول خودداری می‌کنند. قرآن این افراد را ظالم و ستمکار معرفی می‌کند و تأکید دارد که ایمان واقعی با اقرار به اطاعت و تسلیم در برابر حکم خدا و رسول همراه است.

گرایش به تزکیه نفس

تزکیه نفس یعنی گرایش به رشد نفس و رسیدن به مقام‌های معنوی، خدایی شدن و متخلق به اخلاق الهی شدن. «تزکیه» مشتق از: «زکا- یزکو- زکاة» است. و در بردارنده دو معنی است: اول: طهارت، دوم: تعالی و رشد. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۲/ ۱۴۵؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴: ۱/ ۵۱۲) تزکیه و تهذیب نفسانی و صفا و طهارت قلبی مقدمه هر نوع کمال و وارستگی است و از همین جهت هم قرآن، در سوره تغابن آیه ۱۱ می‌فرماید: (وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ...) «و هر کس به خدا ایمان آورد، خداوند قلبش را هدایت می‌کند.» و یا در سوره طلاق آیه ۱۱ در ادامه همین بحث می‌آورد: (وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَ يَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرَى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا قَدْ أَحْسَنَ اللَّهُ لَهُ رِزْقًا) «و هر کس به خدا ایمان آورده و اعمال صالح انجام دهد، او را در باغهایی از بهشت وارد سازد که از زیر (درختانش) نهرها جاری است، جاودانه در آن می‌مانند، و خداوند روزی نیکویی برای او قرار داده است.»

نفس بشری طبیعتاً مستعد آن است که دنبال ارتکاب گناه و ترک فرمان خدا برود و زمینه‌ی گناه و بی‌قانونی را در خود و دیگران فراهم کند و خود و دیگران را پلید و آلوده گرداند. در عین حال، استعداد تقوا و پرهیزکاری را نیز دارد و می‌تواند که آنرا پالایش و پاک و پاکیزه گرداند. این مسئولیت انسان است که با استفاده از عقل و اراده خویش یکی از آن دو راه را انتخاب کند: راه پاکی و رشد و تعالی، یا بیراهه آلودگی و رکود و عقب‌ماندگی. در این مورد تردیدی وجود ندارد که هرگاه راه تزکیه را در پیش بگیرد، در واقع در مسیر سعادت و رستگاری گام نهاده است. (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى) (اعلی، ۱۴) همچنین خداوند متعال در مورد انسان، وقتی که روز قیامت در محضر کردگار حاضر می‌شود، می‌فرماید: (وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْأَعْلَىٰ * جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرَى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَ ذَلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّى) (طه، ۷۵-۷۶) «هر کس با ایمان و عمل صالح به نزد پروردگار برود، چنان کسانی دارای مراتب والایند. باغهای (بهشت) جاوید است (که جای ماندگاری است و) از زیر (قصرها و درختان) آن جویبارهایی جاری است؛ جاودانه در آن می‌مانند، و این پاداش کسی است که (با ایمان و اطاعت) خود را پاکیزه دارد (و در مسیر رشد قرار دهد).»

پذیرش آزمون و ابتلائات الهی

امتحانهای الهی برای این جهت است که انسان در خلال آن گرفتاریها رشد کرده و به کمال برسد. گرفتاری در نعمت یک جور گرفتاری است و گرفتاری در نعمت جور دیگر است. همه چیز برای این است که انسان گرفتار آن شود و خود را از آن آزاد کند. انسان در دنیا نیامده که از کنار نعمتها و از کنار بلاها و گرفتاریها بگذرد، بلکه آمده است در دریای نعمتها و در دریای گرفتاریها خودش را بیندازد و سالم بیرون بیاید. امیرالمؤمنین (علیه السلام) فرموده است: «الدنيا دار ممر لا دار مقر والناس فيها رجالان رجل باع فيها نفسه فأوبقها و رجل ابتاع نفسه فأعتقها» (شریف الرضی، ۱۴۰۰ ق: ۵/ ۳۴۱) دنیا عبورگاه است نه قرارگاه، هر کسی که می‌آید بالاخره از اینجا می‌گذرد و مردم در دنیا دو گروهند. یک گروه در این بازار خودشان را می‌فروشند و هلاک می‌کنند، حال یا در بازار نعمتها و یا در بازار نعمتها، و گروهی دیگر در این بازار خودشان را می‌خرند و آزاد می‌کنند. ولی همه به این بازار می‌آیند و همه باید در این بازار بیایند، تا که خودش را در اینجا بخرد و آزاد کند و که خودش را در اینجا بفروشد و هلاک کند.

خداوند متعال در قرآن آن جنبه دشمنی و خطر برخی از همسران و فرزندان را یادآوری کرده و می‌فرماید: (... إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ ...) (تغابن، ۱۴) و بعد جنبه امتحان بودن و «لابد منه» بودن آنها را بیان می‌کند. (إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ ...) (تغابن، ۱۵) اینها مایه‌های امتحان شما هستند، مایه امتحان بودن مستحق ملامت نیست، به شما بستگی دارد که از این امتحان چگونه بیرون بیایید. مانند حضرت ایوب (علیه السلام) که سرگذشتی غم‌انگیز، و در عین حال پرشکوه و با ابهت دارد، صبر و شکیبایی او مخصوصاً در برابر حوادث ناگوار عجیب بود، به گونه‌ای که «صبر ایوب» یک ضرب المثل قدیمی است. قرآن کریم به صورت ویژه به مرحله نجات و پیروزی او بر مشکلات و بدست آوردن مواهب از دست رفته اشاره می‌کند، تا درسی باشد برای همه مؤمنان در هر عصر و زمان که در کام مشکلات فرو می‌روند، بخصوص مؤمنان مکه که به هنگام نزول این آیات،

سخت در محاصره دشمن بودند، می فرماید: «به یاد آور ایوب را هنگامی که پروردگار خود را خواند و عرضه داشت ناراحتی و درد و بیماری و مشکلات و گرفتاری به من روی آورده است، و تو رحم کننده ترین رحم کنندگانی. (وَ أَيْوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أُنِّى مَسْنِيَ الضُّرِّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ) (انبیاء، ۸۳)

پذیرش خواست الهی (قضا و قدر)

پذیرش خواست الهی به معنای این است که انسان در مواجهه با مقدرات و افعال الهی، خود را با آن هماهنگ کند و در برابر آن مقاومت نکند، بلکه با توکل و ایمان، خود را به اراده الهی بسپارد. این مفهوم در زندگی روزمره می تواند به صورت پذیرش سرنوشت، تلاش برای رسیدن به اهداف مطابق با ارزش های اسلامی، و اعتماد به حکمت و رحمت خداوند تجلی پیدا کند. اعتقاد به قضا و قدر از نظر جهان بینی الهی در ایجاد امید و نشاط فعالیت و اعتماد به نتیجه گرفتن از سعی و عمل اثر خارق العاده ای دارد، برخلاف جهان بینی مادی که فاقد این مزیت است. کسی که تنها عامل مادی و محسوس را مشاهده می نماید گمان می کند سبب، منحصر به همین امور مادی است. غافل از این که هزاران علل و اسبابی دیگر نیز ممکن است به حکم قضا و قدر الهی در کار باشند و آن گاه که آن علل و اسباب پا به میان گذاشتند، اسباب و علل مادی را خنثی و بی اثر می کنند. در قرآن کریم به بیانی بلیغ تر و رساتر از آن چه در زبان اخبار و احادیث آمده ست بیان شده است. در جریان جنگ بدر می فرماید: (وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ إِذِ التَّفَقُّتُمْ فِي أَعْيُنِكُمْ قَلِيلًا وَيُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ) (انفال، ۴۴) «و آن گاه که چون با هم برخورد کردید، آنان را در دیدگان شما اندک جلوه داد و شما را [نیز] در دیدگاه آنان کم نمودار ساخت تا خداوند کاری را که انجام شدنی بود تحقق بخشید، و کارها به سوی خدا بازگردانده می شود.»

پذیرش اختلاف و تفاوت ها

قرآن کریم به موضوع پذیرش تفاوت و اختلاف در میان انسان ها پرداخته و این موضوع را از جنبه های مختلفی بررسی کرده است. قرآن کریم درباره ی اختلاف زبان ها و رنگ ها می فرماید: (وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاخْتِلَافُ اَللَّسِنَتِكُمْ وَالاَلْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ) (روم، ۲۲) «و از آیات او آفرینش آسمانها و زمین، و تفاوت زبانها و رنگهای شماست در این نشانه هایی است برای عالمان.» بی شک زندگی اجتماعی بشر بدون «شناخت افراد و اشخاص» ممکن نیست که اگر یک روز همه انسانها یک شکل و یک قیافه و دارای یک قد و قواره باشند در همان یک روز شیرازه زندگی آنها بهم می ریزد، نه پدر و فرزند و همسر از بیگانه شناخته می شوند، و نه مجرم از بیگانه، بدهکار از طلبکار، فرمانده از فرمانبر و رئیس از مرعوس، و میزبان از مهمان، دوست از دشمن شناخته نمی شود و چه جنجال عجیبی بر پا خواهد شد! اتفاقا گاهی این مساله در مورد برادران دوقلو که از هر نظر شباهت با هم دارند پیش می آید و چه مشکلاتی در برخورد مردم و مناسبات با آنها روی می دهد تا آنجا که شنیده ایم گاهی یکی از برادران دو قلوی هم رنگ و هم شکل، بیمار بوده و مادر دارو را به دیگری داده است! بنابراین برای سازمان یافتن اجتماع بشر خداوند صداها و رنگها را مختلف قرار داده است. (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴: ۱۶/۳۹۳)

به گفته فخر رازی در ذیل آیه مورد بحث، شناسایی انسان نسبت به انسان یا باید از طریق (چشم) حاصل شود، یا به وسیله (گوش) خداوند برای تشخیص (چشم) رنگها و صورتها و شکلها را مختلف آفریده. و برای تشخیص (گوش) اختلاف آوازه ها و آهنگهای صدا را ایجاد کرده است. به طوری که در تمام جهان نمی توان دو انسان را پیدا کرد که از نظر چهره و آهنگ صدا از تمام جهات یکسان باشند. یعنی صورت انسان که عضو کوچکی است، و آهنگ صدای انسان که موضوع ساده ای است به قدرت پروردگار به میلیارد ها شکل مختلف در می آید و این از آیات عظمت او است. (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰: ۲۵/۹۳)

این موضوع را باید یادآوری کرد که یک جامعه همانند یک پیکر انسان، نیاز به بافتها و عضلات و سلولهای گوناگون دارد، یعنی همانطور که اگر یک بدن، تمام از سلولهای ظریف همانند سلولهای چشم و مغز ساخته شده باشد دوام ندارد، و یا اگر تمام سلولهای آن خشن و غیر قابل انعطاف همانند سلولهای استخوانی باشند کارایی کافی برای وظائف مختلف نخواهد داشت، بلکه باید از سلولهای گوناگونی که یکی وظیفه تفکر و دیگری مشاهده و دیگری شنیدن و دیگری سخن گفتن را عهده دار شوند تشکیل شده باشد، همچنین برای به وجود آمدن یک «جامعه کامل» نیاز به استعدادها و ذوقها و ساختمانهای مختلف بدنی و فکری است، اما نه به این معنی که بعضی از اعضا پیکر اجتماع در محرومیت بسر برند و یا خدمات آنها کوچک شمرده شود و یا تحقیر گردند، همانطور که سلولهای بدن با تمام تفاوتی که دارند همگی از غذا و هوا و سایر نیازمندی ها به مقدار لازم بهره

می‌گیرند. و به عبارت دیگر تفاوت ساختمان روحی و جسمی در آن قسمت‌هایی که طبیعی است (نه ظالمانه و تحمیلی) مقتضای «حکمت» پروردگار است و عدالت هیچگاه نمی‌تواند از حکمت جدا باشد، به عنوان مثال اگر تمام سلولهای بدن انسان یک نواخت آفریده می‌شد، دور از حکمت بود، و عدالت به معنی قرار دادن هر چیز در محل مناسب خود نیز در آن وجود نداشت، همچنین اگر یک روز تمام مردم جامعه مثل هم فکر کنند و استعداد همانندی داشته باشند در همان یک روز وضع جامعه به کلی درهم می‌ریزد. بنا بر این آنچه در آیه فوق در باره اختلاف ساختمان زن و مرد آمده در واقع اشاره‌ای از همین موضوع است زیرا بدیهی است که اگر تمام افراد بشر، مرد و یا همه زن باشند، نسل بشر به زودی منقرض می‌شود علاوه بر اینکه قسمت مهمی از لذات مشروع بشر از میان می‌رود، حال اگر جمعی ایراد کنند که چرا بعضی زن و بعضی مرد آفریده شده‌اند و این چگونه با عدالت پروردگار می‌سازد، مسلم است که این ایراد منطقی نخواهد بود، زیرا آنها به حکمت آن نیندیشیده‌اند. (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴: ۳/ ۳۶۳) شهید مطهری گفته‌اند: راز تفاوتها یک کلمه است. «تفاوت موجودات، ذاتی آنها می‌باشد و لازمه نظام علت و معلول است.» (مطهری، بی‌تا: ۱/ ۱۲۶)

• تاثیر الگوی عبرت آموزی قرآن بر رفتار انسان

رفتار جلوه اصلی شخصیت انسان هاست و شخصیت تابعی از نگرش‌ها و گرایش‌های ذاتی انسان‌هاست وقتی نگرش و گرایش ذاتی انسان به سوی ارزش‌های الهی شد طبیعتاً رفتار انسان رنگ و بوی الهی به خود می‌گیرد. هر انسان از زمانی که متولد می‌شود نسبت به جهان پیرامون کنش و واکنش‌هایی خواهد داشت اولین کنش و واکنش گرفتن پستان مادر و مکیدن آن است تا زمانی که بزرگ می‌شود و باید رفتارهای مناسب با خانواده و اجتماع در زمینه‌های مختلف داشته باشد. رشد بینش و گرایش رفتارهای انسان را متعالی خواهد کرد و انسان را به سوی رفتارهای اخلاقی الهی نزدیک خواهد کرد. شاخص‌های مهم رفتار یک انسان مومن را با توجه به آیات قرآن و روایات می‌توان به شرح زیر تبیین کرد:

توکل به خدا

«توکل به خدا» به معنای اعتماد و تکیه کردن بر خداوند در همه امور زندگی است. این اصطلاح نشان دهنده ایمان و اطمینان به حکمت و رحمت الهی است و به این معناست که فرد در تمامی شرایط، خوب یا بد، به خداوند اعتماد دارد و کارها و تصمیمات خود را با این باور که خداوند بهترین مسیر را برای او تعیین می‌کند، پیش می‌برد. انسان متوکل به درگاه حق، ترس از مصیبت و مشکلات فرا رو ندارد و بر این باور است که هیچ کس هیچ حول و قوه‌ای جز بوسیله خدا ندارد. و ایمان دارد که (...فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا) (نساء، ۱۳۹) «عزت همه‌اش مال خداست.» با ذخیره ایمانی خویش این در و آن در نمی‌زند، و می‌داند که خدا ضامن روزی است. پس او برای برطرف کردن نیازهایش حیا می‌کند که در خانه هر کس و ناکس را بگوید، و ایمان دارد که پروردگارش به آنچه که در دل نهفته دارد عالم است. و به آنچه که می‌گوید شنواست و به آنچه که می‌کند بصیر است، و بر او هیچ چیز نه در آسمانها و نه در زمین پوشیده نیست. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ش، ج ۱۱، ص ۳۷۷) رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) فرموده‌اند: «من أحب أن يكون أقوى الناس فليتوكل على الله؛ (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۶۸، ص ۹۸) کسی که دوست دارد نیرومندترین مردم باشد پس توکل بر خدا کند.»

توکل نباید از کار و کسب و حرکت و تحصیل معاش مانع گردد. زیرا خداوند فرموده است: (... فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ) (آل عمران، ۱۵۹) «و چون [بر اساس مشاوری] تصمیم گرفتی، [نگران مباش] بر خدا توکل کن، که خدا توکل کنندگان را دوست دارد.» انسان متقی گمان نکند که از زندگی خویش محروم خواهد شد، چون زمام همه امور در دست خداست. بنده چون راه تقوا را در پیش بگیرد، خداوند اسباب جهان را طوری تنظیم می‌کند که او را از راهی که گمان نمی‌کند روزی می‌دهد.

روشن است که آیه ما را به تنبلی و خانه نشینی به امید نازل شدن روزی از طریق معجزه نمی‌خواند، هرگز. چنانکه در هنگام نزول این آیه «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ» گروهی از یاران رسول الله درها را بستند و روی به عبادت آوردند، و گفتند: روزی ما تأمین شده است، و چون این خبر به پیامبر رسید، آنان را نزد خود خواند و گفت: چه چیز شما

را به کاری که کرده اید واداشت؟ گفتند: یا رسول الله، خدا عهده دار روزی ما شده و ما به عبادت روی آوردیم، و او گفت: هر کس که چنین کند، پاسخ مثبت نمی شنود، بر شما واجب است که به طلب روزی برخیزید». بعد دیگری که از آیه برداشت می شود این است که در برابر این وسوسه شیطانی می ایستد که بعضی بر اثر آن چنان می پندارند که روزی جز از راه حرام به دست نمی آید، و به همین سبب جدا شدن خود را از نظامها و مؤسسات امری خارج از توانایی می دانند، در صورتی که اگر به خدا توکل داشته باشیم هر چه زودتر بدگمانی ما به خوش گمانی مبدل خواهد شد. (مدرسی، ۱۳۷۷: ۱۶/ ۶۹-۷۰)

تدبیر در امور

تدبیر و برنامه ریزی در امور دنیوی بسیار مهم است. این مفهوم در فرهنگ و ادبیات اسلامی نیز جایگاه ویژه ای دارد. به عنوان مثال، در روایات اسلامی آمده است که هیچ عقلی مانند تدبیر نیست و ائمه اطهار (علیهم السلام) نیز به اهمیت تدبیر و دوراندیشی در زندگی تأکید دارند. تدبیر به معنای دوراندیشی و نظر به عاقبت امر است و در امور دنیوی، عقل و تدبیر می تواند به جلوگیری از بحران ها و مدیریت بهتر زندگی کمک کند. امام علی (علیه السلام) در حکمت ۱۸۱ نهج البلاغه، نتیجه «تفریط» و ثمره «دوراندیشی» را در عبارتی کوتاه و پرمعنا بیان کرده می فرماید: «میوه درخت تفریط، پشیمانی و میوه درخت دوراندیشی، سلامت است: «ثَمَرَةُ التَّفْرِيطِ النَّدَامَةُ، وَ ثَمَرَةُ الْحَزْمِ السَّلَامَةُ.» (شریف الرضی، ۱۴۰۰: ۴/ ۳۳۳)

درباره ثمرات و تفسیر مسئله حزم و دوراندیشی نیز که نقطه مقابل تفریط است روایات فراوانی رسیده: از جمله امام علی بن ابی طالب (علیه السلام) در حدیثی می فرماید: «التَّدْبِيرُ قَبْلَ الْعَمَلِ يُؤْمِنُكَ مِنَ النَّدَمِ» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۲۶) تدبیر پیش از عمل تو را از پشیمانی [بعد از عمل] ایمن می سازد. و در تفسیر «حزم» از همان حضرت آمده است که فرمود: «الْحَزْمُ النَّظَرُ فِي الْعَوَاقِبِ وَ مُشَاوَرَةُ ذَوِي الْعُقُولِ» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۲۶) حزم همان عاقبت نگری و مشورت با صاحبان فکر و اندیشه است. گرچه گاه می شود که تفریط از سستی و تنبلی سرچشمه می گیرد، اما غالباً منشأ تفریط همان ترک دوراندیشی است. این نکته نیز قابل توجه است که گاه انسان در مطالعه عواقب امور تفریط می کند و گرفتار نوعی وسواس و در نتیجه تفریط می شود. در این گونه موارد حزم آن است که این گونه عاقبت اندیشی ها رها شوند و انسان تصمیم بگیرد که با شجاعت وارد کار شود و این، شبیه چیزی است که بعضی از فقها می گویند: گاه احتیاط در ترک احتیاط است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۲/ ۳۱)

انجام عمل صالح

عمل صالح به کارهای نیک و اصلاحی اطلاق می شود که با نیت خالص و به قصد تقرب به خدا انجام می گیرد. در قرآن، عمل صالح بارها ذکر شده و به عنوان نشانه ای از ایمان و مایه ای تکامل انسان معرفی شده است. این عمل می تواند شامل هر کار خیر و سازنده ای باشد، از کمک به دیگران گرفته تا اصلاح جامعه. همچنین، عمل صالح می تواند در ساده ترین کارها نیز نمود پیدا کند، مانند برداشتن سنگی از وسط راه برای رفاه حال دیگران.

عمل صالح مصادیق گوناگونی دارد. بارزترین آن اتفاق است. (و الَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ) (مؤمنون، ۳) نام بردن زکات با نماز، قرینه است بر اینکه مقصود از زکات همان معنای معروف (اتفاق مالی) است، نه معنای لغوی آن که تطهیر نفس از رذائل اخلاقی می باشد. و این احتمال وجود دارد که معنای مصدری آن مقصود باشد که عبارت است از تطهیر مال، نه آن مالی که به عنوان زکات داده می شود، برای اینکه سوره مورد بحث در مکه نازل شده که هنوز به زکات به معنای معروف واجب نشده بود و قبل از وجوب آن در مدینه زکات همان معنای پاک کردن مال را می داد، بعد از آنکه در مدینه واجب شد (به طور علم بالغلبه) اسم شد برای آن مقدار از مالی که به عنوان زکات بیرون می شد. و در اینکه فرموده: «لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ» و نفرموده: «لِلزَّكَاةِ مُؤَدُونَ» اشاره و دلالت است بر اینکه مؤمنین به دادن زکات عنایت دارند. دادن زکات هم از اموری است که ایمان به خدا اقتضای آن را دارد، چون انسان به کمال سعادت خود نمی رسد مگر آنکه در اجتماع سعادت مندی زندگی کند که در آن هر صاحب حقی به حق خود می رسد. و جامعه روی سعادت را نمی بیند مگر اینکه طبقات مختلف مردم در بهره مندی از مزایای حیات و برخورداری از رفاه زندگی در سطوحی نزدیک به هم قرار داشته باشند. و به اتفاق مالی به فقراء و مساکین از بزرگترین و قویترین عاملها برای رسیدن به این هدف است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۵/ ۱۱)

برپایی عدالت اجتماعی

عدالت اجتماعی یکی از مفاهیم کلیدی در قرآن کریم است که بارها به آن اشاره شده است. در سوره النساء آیه ۵۹ می‌فرماید: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَ أَحْسَنُ تَأْوِيلًا) «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اطاعت کنید خدا را! و اطاعت کنید پیامبر خدا و اولو الامر [اوصیای پیامبر] را! و هر گاه در چیزی نزاع داشتید، آن را به خدا و پیامبر بازگردانید (و از آنها داوری بطلبید) اگر به خدا و روز رستاخیز ایمان دارید! این (کار) برای شما بهتر، و عاقبت و پایانش نیکوتر است.» و نیز در سوره الحديد آیه ۲۵ می‌آورد: (لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَ أُنْزِلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَ الْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ) «ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آنها کتاب (آسمانی) و میزان (شناسایی حق از باطل و قوانین عادلانه) نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند.

این آیات و دیگر موارد مشابه در قرآن، بر اهمیت عدالت اجتماعی و نقش آن در ایجاد جامعه‌ای متعادل و پایدار تأکید دارند. عدالت در اسلام نه تنها به عنوان یک ارزش اخلاقی بلکه به عنوان یک الزام عملی برای ایجاد جامعه‌ای عادلانه مورد توجه قرار گرفته است. از نگاه قرآن، استقرار و اجرای عدالت در جامعه از مهم‌ترین وظایف انبیاء الهی به شمار می‌آید و اسلام به عنوان کامل‌ترین دین الهی، به این اصل فطری توجه ویژه داشته و به تبیین آن پرداخته است. در مجموع، عدالت اجتماعی در اسلام نه تنها به عنوان یک ارزش اخلاقی بلکه به عنوان یک الزام عملی برای ایجاد یک جامعه پایدار و پیشرفته مطرح می‌شود. این مفهوم در برگزیده ابعاد مختلفی از جمله عدالت اقتصادی، سیاسی و اجتماعی است و هدف آن تأمین حقوق و رفاه همه افراد جامعه، بدون تبعیض و با رعایت اصول اخلاقی و دینی است.

نتیجه‌گیری

بررسی آیات عبرت در قرآن کریم الگوی خاص عبرت‌آموزی شکل می‌دهد که می‌تواند تأثیر قابل توجهی در تغییر رشد و تعالی افراد داشته باشد، زیرا به آن‌ها امکان می‌دهد تا از تجربیات گذشته در جهت ساخت آینده‌ای بهتر و معنادارتر استفاده کنند. این رویکرد تربیتی، با تأکید بر اهمیت تاریخ، تجربه و معرفت، به افراد کمک می‌کند تا به شناختی عمیق‌تر از خود و جهان پیرامون خود دست یابند و در نتیجه، به تحولی مثبت در زندگی خود برسند. الگوریتم عبرت به فرد مومن مجموعه منسجم فکری می‌دهد که بر اساس آن خداوند را تنها خالق و مدبر جهان می‌داند؛ غایت هستی را تکامل به سوی او و چالش‌های موجود در طبیعت را مرحله‌ای لازم برای این سیورورت و تکامل می‌داند. این منظومه فکری گرایش‌های خاصی در فرد مومن به وجود می‌آورد که مهم‌ترین آن گرایش به پرستش و عبودیت است چراکه عبادت را لازمه رشد و تکامل نفسانی خود می‌داند. انسان مومن برای دستیابی برای این کمال که همان تعین صفات الهی در وجود اوست پذیرای چالش‌های زندگی خواهد بود؛ تفاوت‌ها را می‌پذیرد؛ خواست الهی را برخواست خود ترجیح می‌دهد و گرایش دارد تا کارهای خوب انجام دهد و از گناهان دوری کند چرا که می‌داند هر گناه انسان را از نقطه کمال دور می‌کند. این بینش و گرایش منشا رفتارهای خاصی در انسان مومن خواهد شد. او در انجام هر کاری مشورت‌های لازم از اهل فن خواهد داشت و در عین حال می‌داند حکمت‌های الهی امری فراتر از عقل بشری است لذا بعد از مشورت در تصمیم‌گیری توکل بر خداوند می‌کند و در انجام تصمیم تلاش می‌کند عادلانه رفتار کند و در مقابل سختی‌های صبر و حلم پیش کند چرا که می‌داند آنچه در حکمت الهی است چیزی فراتر از داده‌های حس و عقلی ما انسان‌هاست و خیر و شر امور را فراتر از آنچه در ظاهر می‌بیند می‌باشد: (وَ عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ عَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَ هُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ) (بقره، ۲۱۶) «چه بسا چیزی را خوش نداشته باشید، حال آن که خیر شما در آن است. و یا چیزی را دوست داشته باشید، حال آنکه شر شما در آن است. و خدا می‌داند، و شما نمی‌دانید.»

منابع

۱. ابن فارس، احمد (۱۴۱۰ ق): معجم مقاییس اللغة، بیروت، دار الاسلامیه
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ ق). لسان العرب، بیروت: دار صادر
۳. احمدیان، احمدآبادی، اکرم و محمد اخوان (۱۳۹۱)، عبرت آموزی و نقش آن در اخلاق و تربیت اسلامی از دیدگاه امام علی علیه السلام، پژوهش نامه علوی، دوره ۳، شماره ۱
۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶)، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، محقق، مصحح، درایتی، مصطفی، ص ۱۱۱، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، چاپ اول،
۵. دلشاد تهرانی، مصطفی، (۱۳۷۸) سیری در تربیت اسلامی، چاپ دهم، تهران، دریا.
۶. راغب اصفهانی حسین بن محمد، (۱۳۷۴)، مفردات الفاظ قرآن، ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، مرتضوی، تهران. جلد های اول، دوم و چهارم
۷. الراغب الاصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). مفردات الفاظ القرآن. ج ۱. بیروت: دار القلم
۸. الزبیدی، محمد مرتضی (۱۳۸۵) تاج العروس من جواهر القاموس. کویت. دار الهدایه
۹. شریف الرضی محمد بن حسین، (۱۴۰۰ ق)، منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، شرح حبیب الله هاشمی خویی، ترجمه حسن حسن زاده آملی و محمد باقر کمره ای. مکتبه الاسلامیه، تهران. جلد دوم
۱۰. طباطبایی محمد حسین (۱۳۷۴) المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، جلد یکم
۱۱. علی قاسمی، جلالی کندی فاطمه، بهابادی، بی بی سادات (۱۳۹۰)، پایان نامه عبرت آموزی در قرآن و نهج البلاغه، دانشگاه الزهراء، دانشکده الهیات،
۱۲. فخر الدین رازی محمد بن عمر، (۱۴۲۰ ق)، مفاتیح الغیب، دار إحياء التراث العربی، بیروت، ج بیست و پنجم
۱۳. الفیومی احمد ابن محمد، (۱۴۱۴ ق)، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، مؤسسه دارالهجره، قم، چاپ دوم
۱۴. قاسم زاده، علیرضا (۱۳۹۰)، روش های تربیتی قرآن کریم: اهداف عبرت آموزی قرآن کریم، مجله رشد آموزش قرآن، شماره ۳۲
۱۵. قائمی مقدم محمدرضا، (۱۳۸۰)، «عبرت و تربیت در قرآن و نهج البلاغه»، مجله حوزه و دانشگاه شماره ۲۷
۱۶. قرآن کریم
۱۷. قریشی، سید علی اکبر (۱۳۷۱) قاموس قرآن: ج ۴، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۱۸. کاملی، ابراهیم (۱۳۸۸)، تربیت دینی با شیوه عبرت آموزی، نشریه فرهنگ کوثر، پاییز ۱۳۸۸، شماره ۷۹
۱۹. لثی واسطی علی بن محمد، (۱۳۷۶)، عیون الحکم و المواعظ، محقق حسین حسنی بیرجندی، دارالحدیث، قم، چاپ اول
۲۰. مجلسی محمد باقر بن محمد تقی، (۱۴۰۳ ق)، بحار الانوار، دار إحياء التراث العربی، بیروت، جلد های دوم، سیزدهم
۲۱. مدرسی محمد تقی، (۱۳۷۷)، تفسیر هدایت، بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، مشهد. جلد های سوم و شانزدهم
۲۲. مصباح یزدی محمد تقی، (۱۳۸۹)، معارف قرآن: خدا شناسی، کیهان شناسی، انسان شناسی (مشکات)، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رحمه الله)، قم، سوم.
۲۳. مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
۲۴. مطهری مرتضی، (بی تا)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، صدرا، تهران. جلد های یکم، دوم، سوم.
۲۵. مکارم شیرازی و همکاران ناصر، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، دار الکتب الاسلامیه، تهران. جلد های یکم، دوم.
۲۶. نراقی احمد، (۱۳۸۷)، معراج السعاده. انتشارات آیین دانش، قم.
۲۷. نهج البلاغه